

Ігнатуша Олександр Миколайович (1962 р.н). У 1983 р. закінчив історичний факультет Запорізького державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету. Має 105 наукових публікацій. Тема наукових досліджень – історія православної церкви в Україні.

Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті аналізується еволюція органів радянської влади, які займалися боротьбою проти релігії та церкви в Україні протягом 20-30-х рр. ХХ ст. Визначається залежність між конструкцією партійно-державного апарату і трансформацією конфесії. Характеризується взаємодія між різними ланками партійно-державної системи в організації цієї боротьби.

In the article the evolution of bodies of the Soviet authority, which were involved in struggle against religion and church in Ukraine during 20-30s XX century is analyzed. The dependence between a design of the state-party device and transformation of faith is defined. The interaction between the different parts of the party-state system in the organization of this struggle is characterized.

З'ясовуючи становище релігійних організацій та стан декларованої свободи совісті в радянській Україні, дослідники державно-церковних взаємин та суспільної свідомості цілком природно звертаються передусім до ідейно-теоретичних джерел радянської антирелігійної політики та характеристики способів боротьби більшовицької влади проти церкви. Про це, зокрема, свідчать перші монографії з даної проблематики, що з'явилися за доби державної незалежності України. Маємо на увазі праці В.О.Пашенка [1] та В.Силантьєва [2], назва яких досить показова у цьому відношенні. Їх автори у певній мірі охарактеризували проблему організації апарату радянської влади, що була покликана для боротьби з релігією та церквою, не ставлячи перед собою це як завдання. Зазначене

питання досить важливе і недостатньо розроблене. Спробуємо в межах статті в загальних рисах простежити зміни в структурі радянського державного апарату, пов'язані з організацією боротьби проти церкви. На наш погляд, це дасть більш чітке уявлення про характер радянської влади і відтінить непрості взаємовідносини між партійними і радянськими органами та процес викривлення комуністами ідеї народовладдя.

Оскільки більшовицька партія була вершиною державної піраміди, вона мала визначальний вплив на всі рівні державного керівництва. Її суспільна роль за умов однопартійної політичної системи і концентрації в руках більшовиків усіх важелів державної влади була непересічною. Ще на початку свого існування більшовицька РСДРП однією з вимог до своїх членів пос-

тавила бути нерелігійними. Сформовані комуністичною партією органи визначали характер роботи державних структур, які мали контролювати втілення в життя правових норм по “відокремленню церкви від держави”. На вершині цієї піраміди в 20-30-х рр. стояли: Центральний Комітет та його політбюро, оргбюро, секретаріат, які виносили найпринциповіші рішення з питань державної антицерковної політики. Партійні з’їзди, як правило, лише озвучували та надавали легітимності рішенням, прийнятим попередньо партійною елітою, а наприкінці 20-30-х рр. – особисто секретарем ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіним.

У якій мірі антирелігійна партійно-державна конструкція трансформувала православну церкву України? Наскільки її рішення були дієвими і яким чином був налагоджений механізм впливу партійно-державного керівництва на українську гілку православ’я? Яка була взаємодія з іншими ланками партійно-державної системи? Чи зазнавав цей механізм змін і реструктуризації, а якщо так, то яких і чим покликаних? Що було рушієм цього механізму й чи виконав він своє призначення? Спробуємо в межах даної статті відповісти на ці питання.

Вважаємо за необхідне спочатку окреслити найголовніші підрозділи управлінської вертикалі, що підносились над державними структурами і задавали тон антирелігійній боротьбі. Надзвичайно впливовим партійним органом, який апробував і широко втілював таємну політику кремлівського керівництва по відношенню до церкви, була Антирелігійна комісія Політбюро ЦК ВКП(б). Вона працювала з жовтня 1922 по листопад 1929 р., тобто до часу реорганізації всього партійно-державного апарату у зв’язку з посиленням одноосібної влади Й.Сталіна в ЦК ВКП(б) наприкінці 20-х рр. Комісія підмінила своєю роботою “ліквідаційний відділ” Народного комісаріату юстиції, очолюваний П.А.Красиковим, який протягом 1918-1922 рр. відіграв ключову роль в антирелігійній політиці, а в середині 1924 р. був розпущений [3].

В Україні, наслідуючи приклад центру, вже 27 березня 1923 р. почала роботу схожа комісія при Політбюро ЦК КП(б)У, відома як “Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У”, “Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)”, “Центральна антирелігійна комісія”. Архівні документи свідчать про її активну діяльність в розпал політики розколу українського правосла-

в’я – до 1925 р. включно. В роботі цієї комісії так само, як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-державного апарату: у 1923 р. – В.А.Балицький (голова ДПУ УСРР), М.О.Черлунчакевич (заступник Наркома внутрішніх справ), О.М.Макар (Жвіф), Райхштейн, І.К.Сухоглюєв (завідуючий підвідділом культур адміністративного відділу НКВС), Соколовський, Діманштейн, В.Ф.Логинов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), О.Я.Шумський; у 1924 р. – К.М.Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В.Уласевич (Агітпроп ЦК КП(б)У), С.Т.Карін (Даниленко), К.М.Гольберт, А.В.Іванов (член Політбюро ЦК КП(б)У; з 1925 р. – член ЦВК СРСР, був членом Президії ЦВК СРСР, секретарем Ради Союзу ЦВК СРСР), В.М.Горожанін (Кудельський) (з 1924 р. – начальник секретного відділу ДПУ УСРР), Шишко, Холявський (ЦК КП(б)У). Всеукраїнська комісія так само, як і всеросійська, носила закритий характер. В час найбільш навального наступу на церкву в середині 20-х рр. правомочність комісії визнавалась навіть за умов участі в роботі всього чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК. Її робота була інтенсифікована, засідання проходили щотижня [4]. Напрями роботи Антирелігійної комісії в Україні курирували вищі силові державні структури і “контрольна” ланка – ЦК КП(б)У. Характер антирелігійної роботи визначало обмежене число осіб, і вона носила таємний, конспіративний характер.

Посилення силового тиску держави проти церкви, яке спостерігалось протягом 20-30-х рр., відбувалося з широким залученням каральних державних структур. Як зазначає дослідник репресивної політики в Україні 20-х рр. В.В.Ченцов, “на вістрі цієї боротьби”, націленої усією державною системою проти віруючих, знаходилися органи НК-ДПУ [5]. Заходами ДПУ було досягнуто демонстративного переходу на позиції “лояльності” владі заступника патріаршого місцеблжостителя РПЦ митрополита Сергія Страгородського (1927 р.).

Так само заходами ДПУ було проведено підготовчу роботу і здійснено “самоліквідацію” УАПЦ (1930 р.), інспірувавши політичний процес Стілки визволення України. Причиною цього стала неподатливість УАПЦ до компромісу з владою, що полягала в антагонізмі національної природи самостійної церкви інтернаціонально-імперській державній ідеології. Пізніше один із

виконавців цього проекту, ствердженого Антирелігійною комісією, – С.Т.Карін (Даниленко) – згадував, що з 1926 р. протягом більш ніж двох років йому довелося очолювати групу товаришів, яким було доручено ретельно вивчити кадровий склад ієрархії УАПЦ [6]. Після цього незабаром відбувся розпуск керівних органів автокефальної церкви. Таким чином, роль органів ДПУ в антицерковній системі влади була однією з ключових. Саме вони були використані партійно-державним керівництвом як головне знаряддя тасмної політики по знищенню церковних організацій.

До часу створення Антирелігійних комісій Політбюро ЦК РКП(б) і КП(б)У та широкого залучення органів ДПУ до боротьби з церковними організаціями, координацію антицерковних заходів здійснював Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції (ліквідком), створений 31 травня 1921 р. [7]. Відповідно до практики тодішньої організації системи влади в Україні це була структура, аналогічна існуючій в РСФРР. Відділ очолював більшовик, партійний функціонер і представник червоної професури Іван Сухоплюєв.

Згідно з інструкцією НКЮ від 10 листопада 1920 р. на місцях реалізація державної політики по відокремленню церкви від держави покладалася на губернські та повітові відділи юстиції, а в волостях – на місцеві виконкоми. Губернським та повітовим відділам юстиції надавалося право створювати спеціальні ліквідаційні підвідділи. Передусім, вони мали здійснювати “практичне керівництво всіма заходами, що витікають з декрету та інструкції, по відібранню майна і відібранню метричних книг”, випрацьовувати заходи попередження опору населення при конфіскації церковного майна, наглядати за поданням відомостей про фінансово-господарчу діяльність громад.

Восени 1921 р., після отримання губюстами інструкції НКЮ від 18 серпня № 148/10, створення ліквідаційних підвідділів та комісій на місцях прискорилося, а їх структура уодноманітнілась, набуваючи міжвідомчого характеру. До складу місцевих ліквідкомів повсюдно мали увійти керівні працівники місцевих відділів юстиції, надзвичайної комісії, відділів управління виконкомом. Створюваним комісіям надавалось виключного значення. Про це свідчив циркуляр НКЮ від 31 грудня 1921 р., підготований у зв'язку з ліквідацією повітових відділів юстиції: “Незважаючи на закриття повітюрств, діяль-

ність ліквідаційних комісій (по відокремленню церкви від держави) ніскільки не має бути ні призупинена, ні скорочена” [8].

Проте адміністративний характер роботи ліквідаційної комісії НКЮ, очевидно, дисонував самій структурі правових органів, на що цілком природно звернула увагу Комісія з перегляду роботи радянських закладів УСРР, створена при ВУЦВК. Комісія навіть запропонувала ліквідувати відділ, а замість нього при Наркоматі освіти створити міжвідомчу комісію для боротьби з релігійними пережитками, включивши до неї представників НКЮ, НКВС, ДПУ та ЦК КП(б)У [9].

Врешті, перемогло більш утилітарне мислення і вплив тих, хто стимулював прискорення ліквідації церкви. Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. “ліквідаційний відділ”, а також його місцеві органи були передані у відання Наркомату внутрішніх справ [10] на правах “ліквідаційного відділення по відокремленню церкви від держави”. Жорстко регламентувалося залучення вузького кола членів губернських комісій по відокремленню церкви від держави: “голови – завідуючого губвідуправом або його заступника і членів – члена президії раднарсуду і представника губвідділу ДПУ”.

У 1923 р. одіозний термін “ліквідаційне” вилучили з офіційної назви, а відділення того ж року перейменували на відділення культів. З 1924 р. це вже був підвідділ культів у складі Адміністративного відділу НКВС. В 1927-1929 рр. зазначену структуру очолював інспектор у справах культів, а в 1930 р. – референт у складі Центрального адміністративного управління. Отож, зовнішні зміни керівного державного органу антицерковної боротьби в Україні свідчили про намагання влади діяти проти церкви більш оперативно, спираючись на адміністративно-репресивні методи. Органи правосуддя спеціально дистанціювали від регулювання державно-церковних стосунків. Принцип колегіальності (комісія) вже протягом 20-х рр. був замінений принципом єдиноначальності (референт). Після реорганізації місцевих органів юстиції (1922 р.) губернські та повітові ліквідаційні підвідділи і комісії по відокремленню церкви від держави були передані до складу відділів управління, а починаючи з 1923 р. – у склад адмінвідділів губернських і окружних виконкомів.

Обов'язки реєстрації громад покладалися на центральну та губернські міжвідомчі комісії в

справах товариств і спілок (аббревіатура з російської – МЕКОСО), що почали діяти згідно з Постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. [11]. Спочатку вони існували при відділах управління губвиконкомів, а після адміністративної реформи 1925 р., в ході якої було ліквідовано губернську ланку місцевого управління, – при окрадмінвідділах. Із скасуванням окружної системи територіального поділу в Україні (1930 р.) реєстрація релігійних громад була ввірена адміністративним підрозділам райвиконкомів.

Структури НКВС та адміністративні відділи влади на місцях лише формально керували втіленням державної політики в галузі церкви, яку реально визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та ДПУ. Ця формальність не була ситуативною і іноді навіть проступала в текстах ділового листування цих органів. Так, одна з таємних інструкцій НКВС за 1929 р., присвячена організації діловодства, називає відділення культів при окружних і районних виконкомах “нормальними (підкреслення наше. – Авт.) адміністративними органами по переведенню в життя принципів декрету по відокремленню церкви від держави” [12]. Всі питання, пов’язані з реєстрацією релігійних громад, зміною складу їх керівних органів, скликанням церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювались лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ.

Робота по цій лінії велась конспіративно. Листування між відділами ДПУ та адмінвідділом НКВС і адмінвідділами виконкомів ішло таємною поштою. Найбільш важливі вказівки керівникам адмінвідділів надсилали з позначкою “особисто”, “цілком таємно”. На посади керівників підвідділів культів добирали перевірених осіб, політична діяльність яких не викликала сумніву. Як правило, це були члени або кандидати у члени КП(б)У, чи особи, що мали достатній стаж роботи в партійно-державних органах.

Посилення курсу на сталінську модернізацію країни в другій половині 20-х рр., яке супроводжувалось централізацією одноособової влади Й.В.Сталіна, знайшло свій вияв передусім у нормативно-правовій сфері, яка трансформувала всю систему державного устрою. Цю тенденцію досить яскраво засвідчили положення Адміністративного кодексу УСРР, прийнятого 12 жовтня 1927 р. і введеного в дію з 1 лютого 1928 р. Державна система, яка здійснювала формально-регулятивну функцію в стосунках з церквою,

почала стрімкіше еволюціонувати в бік централізму. Окружні адміністративні відділи виконкомів в значній мірі були усунені від справи переєстрації релігійних громад, а до виконання цих функцій були залучені районні адміністративно-міліцейські відділи.

Завдання централізації партійно-державного апарату, озвучене XVII з’їздом ВКП(б) (1934 р.), швидко перетворило згадану тенденцію у всеохоплюючу, що проявилось в різкій і жорсткій реструктуризації апарату за “виробничо-територіальною ознакою”, “посиленні особистої відповідальності керівників за доручену їм справу як по партійній, так і по радянській лінії”, “встановленні строгої єдиноначальності”. За цим стояло розширення влади і відповідальності функціонерів і скорочення числа установ. Зазначених змін вимагали плани другої п’ятирічки, оскільки серед основних її завдань згідно з рішеннями XVII Всесоюзної партконференції (1932 р.) та XVII з’їзду ВКП(б) (1934 р.) була “остаточна ліквідація капіталістичних елементів, подолання пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей”.

Реорганізації зазнали й обидві державні ланки, що здійснювали таємну та гласну боротьбу проти релігії: ОДПУ та НКВС. У 1934 р. постановою ЦВК СРСР ОДПУ було включене до складу НКВС на правах Головного управління державної безпеки. Об’єднане відомство сконцентрувало надзвичайно широкі адміністративно-політичні функції і отримало повноваження на формування особливих підрозділів для боротьби з інакодумцями – “трійок” при центральних і місцевих управліннях НКВС. Водночас у складі вищих судових органів створювались спеціальні судові колегії, яким надали право закритого судочинства по “контрреволюційних злочинах”. Постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., ініційована Й.В.Сталіним, зобов’язувала слідство вести справи щодо “терористичних актів” прискореним порядком: судовим органам не приймати до розгляду клопотання про помилування, а НКВС – негайно виконувати смертні вироки [13]. Така модель судочинства скеровувала революційне беззаконня у формально-правові рамки.

Правлячий режим намагався легітимізувати сталінську модернізацію бутафорними конституційними актами. Свідченням цього стало прийняття нової Конституції УСРР (15 травня 1929 р.), яка, базуючись на Конституціях УСРР 1919 р. та СРСР 1924 р., враховувала зміцнення по-

літичних позицій більшовиків у суспільстві та розбудову інтернаціональної держави. Прийняття нової Конституції було політично-пропагандистським жестом, покликаним ввести в оману вітчизняну та світову громадськість успіхами “соціалістичного будівництва”.

У сфері державно-церковних відносин і свободи совісті Конституція не принесла жодних гуманістичних змін. Більше того – вона звужила розуміння державою свободи совісті. Якщо Конституція УСРР 1919 р. допускала “право пропаганди різних релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань”, то Конституція 1929 р. декларувала лише “волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди”. Це обмеження свідчило про загальне зниження релігійної терпимості і толерантності держави у ставленні до церкви та релігійного світогляду громадян.

Світобачення керівної державної верстви все більше набрякало догматичними і відірваними від життя загальнополітичними настановами програми компартії, які культивували месіанське розуміння “вищого типу демократизму”, єдиноправильність більшовицького шляху перебудови суспільних відносин, а відтак – просякало ідеями революційної нетерпимості.

У зв'язку з попередньою ліквідацією Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР і передачею його функцій союзному НКВС (15 грудня 1930 р.) керівництво питаннями державно-церковних відносин було ввірено секретаріату Президії ВУЦВК. Адміністративна група секретаріату одним із завдань мала здійснення вищого державного нагляду за втіленням радянського законодавства щодо релігії та церкви і управління цією сферою. Керівництво роботою покладалося на інспектора та референта у справах культів. Ці посади тривалий час обіймали Ф.Кузнецов та Г.Катунін. Подібна реорганізація зовні свідчила про підвищення державної уваги до цієї сфери державних відносин, але в більшій мірі враховувала кроки московського керівництва. Як відомо, в РСФРР ще 8 квітня 1929 р. було прийнято рішення про створення постійної комісії з питань культів при Президії ВЦВК, відбувалася розробка її положення, хоча сама комісія почала діяти лише 30 травня 1931 р. [14].

Принципові загальнодержавні положення виносились на розгляд сесії ВУЦВК (прийняття нормативних актів, що торкалися життя релігійних спільнот: Кримінальний, Кримінально-

процесуальний, Адміністративний, Цивільно-процесуальний кодекси УСРР) і засідань Президії (вироблення порядку закриття церковних приміщень) і стверджувались їх постановами. Питання поточного контролю за дотриманням цих нормативних актів обговорювались і затверджувались протоколами засідань секретаріату. Тривалий час ЦВК СРСР і, зокрема, секретаріат його Президії, не займався вирішенням питань церковної політики по суті, “делегуючи” ці повноваження республікам.

Але посилення адміністративно-командної системи і досвід клонування нею в союзних республіках російських форм державних органів по боротьбі з релігією сприяли швидкій уніфікації системної боротьби проти церкви. Комісію у справах культів при Президії ВЦВК РСФРР, яку в травні 1934 р. реорганізували в союзний орган – Комісію у справах культів при Президії ЦВК СРСР, було обрано базовою структурою модернізованого державного антицерковного органу. 26 травня вона розпочала практичну роботу. Комісія, як і її попередниця на загальносоюзному поприщі – Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП(б), здійснювала загальне керівництво і нагляд за роботою республіканських органів.

За умов сформованої на середину 30-х рр. партійно-державної номенклатури вже не мала принципового значення обставина, що нова антирелігійна комісія була структурним підрозділом вищого державного, а не партійного апарату. На це вказував і її персональний склад. На другому засіданні комісії (16 лютого 1934 р.) було прийнято рішення про включення до її складу представників ОДПУ, прокуратури СРСР, ЦК ВКП(б), ВЦРПС, Відділу національностей ВЦВК РСФРР, Наркомфіну СРСР, Ради національностей ЦВК СРСР, Мособлвиконкому і Центральної ради Спільки воєвничих безвірників (СВБ) [15].

Протоколи засідань центральної комісії, статистичні відомості про релігійні організації, повідомлення місцевих радянських органів про стан релігійності населення і боротьби з релігією, справи про закриття церков, збережені в архівному фонді комісії, безпосередньо стосуються характеристики антицерковної системи та становища православної церкви на території України в середині – другій половині 30-х рр. XX ст. [16]. Вони вказують на реальне значення комісії в антицерковній роботі в УРСР.

Проте Комісія з питань культів при Президії ЦВК СРСР проіснувала відносно недовго. 16 квітня 1938 р. її було ліквідовано. Існування цієї комісії та подібної комісії при секретаріаті президії ВУЦВК ставало зайвим внаслідок подальшої концентрації одноосібної політичної влади в країні та вкорінення серед партійного керівництва ілюзорних уявлень про досягнутий рівень безрелігійності суспільства. Відомий російський релігієзнавець М.Одинцов зазначав, що вже в середині 1937 р. серед партійного і радянського активу набула широкого розголосу думка про “необхідність повної ліквідації законодавства про культу” [17]. Отож доля комісій виявилась цілком закономірною. Проте 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У ще спробував повернутися до організації при ЦВК УРСР комісії у справах культів. Він визначив представницький склад комісії: від ЦВК (голова), НКВС, прокуратури УРСР, Української ради професійних спілок та товариства СВБ. Проте рішення не було втілене в життя.

В президії нової Верховної Ради УРСР контроль за дотриманням “питань культів” поклали на інформаційно-статистичний відділ секретаріату. У штатному розкладі вищих органів державної влади та управління за 1938-1941 рр., і зокрема – Президії Верховної Ради та Ради Народних Комісарів, сформованих за Конституцією УРСР 1937 р., структура органів, які б спеціально займалися питаннями церкви та забезпеченням прав релігійних громад, у державі вже не передбачалась. Так само не передбачено було і посад державних урядовців, які б спеціально відповідали за контроль над дотриманням радянського законодавства по відокремленню церкви від держави в Україні.

Час прийняття нових конституцій характеризувався майже повним розгромом релігійних організацій і цілковитим взяттям під державний контроль їх решток. Це позначилось і на формально-правовій сфері. Підручник з історії державних установ СРСР радянських часів “досить просто” пояснював взаємозв’язок між структурою державних установ і політичною атмосферою в країні: “До середини 1930-х років диктатура пролетаріату перестала бути необхідною; антагоністичних класів вже не було і подавляти було нікого” [18].

Література

1. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років – К., 1994. – 249 с.
2. Силантьев В.И. Большевики и Православная цер-

Природно, що, прагнучи до іміджу “народності” влади, остання попускає законодавчий і управлінсько-державний пресинг на ослаблену тривалим натиском і політичними репресіями церкву. Її активізація вже не становила реальної небезпеки для партії та держави. До того ж влада цілком компенсувала дану “лібералізацію” посиленням прямих політичних репресій проти духовенства і віруючих. Демократична мімікрія була поверховою, скоріше – демонстративною. Але вона була. Згідно з інструкцією ЦВК СРСР про проведення виборів до рад в 1934-1935 рр., виборчі права надали й колишнім служителям релігійних культів, які не менше п’яти років займались “виробничою суспільно-корисною працею і довели свою лояльність до радянської влади” [19].

Незважаючи на те, що при затвердженні сталінської Конституції (на VIII Надзвичайному з’їзді Рад СРСР) висувалися поправки, що передбачали заборону релігійних обрядів та позбавлення виборчих прав служителів культу або обмеження їх у цих правах як осіб, що не займаються суспільно-корисною працею [20], у сталінського проводу вистачило холонокровності, аби їх не прийняти. Статті 134-135 Конституції СРСР (1936 р.) декларували, що вибори депутатів рад усіх рівнів здійснюються виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Право обирати і бути обраним отримали всі громадяни, незалежно від віровизнання, соціального походження і колишньої діяльності, за виключенням осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав, та божевільних.

Отож, зовнішньо-правові форми модернізованої державно-політичної системи еволюціонували від “диктатури пролетаріату” до “соціалістичної демократії”, зберігаючи константу генетичної непримиримості влади до релігії та церкви. Державно-політична структура суспільства набувала зовнішніх ознак модерного політичного демократизму, парламентаризму. Влада декларувала громадянські свободи, широкі права та можливості. Проте її стрижневою сутністю була жорстка однопартійна адміністративна вертикаль, яка силою диктату забезпечувала ефективність виконання прийнятих наверху рішень.

ковь на Украине в 20-е годы. – Харьков: Харьков. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.

3. Савельев С. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) // Религия

- и демократия: На пути к свободе совести. – Вып. II. – М.: Прогресс-культура, 1993. – С. 166.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56.
 5. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 233.
 6. Даниленко С. Амвоны черной лжи // Атеистические чтения. – Вып. 10. – М.: Политиздат, 1979. – С. 63-65.
 7. Церковь и Государство. Сб. постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела НКЮ. – Вып. 4. – Харьков: НКЮ, 1922. – С. 48.
 8. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-55, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
 9. Лаврик Г.В. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1996. – С. 61.
 10. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 2, 4.
 11. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 46. – Арт. 687.
 12. ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 230, арк. 11.
 13. Пащенко В.О. Назв. праця. – С. 156.
 14. Державний архів Російської Федерації, ф. 5263, оп. 1, арк. 39-40.
 15. Там само, спр. 33, арк. 57.
 16. Там само, спр. 35, 45, 47, 70-87.
 17. Одинцов М. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д.Е. Фурмана и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – С. 54.
 18. Цикулин В.А. История государственных учреждений СССР 1936-1965 гг.: Учебн. пособие / С.И. Копьев (ред). – М.: УПШМИД, 1966. – С. 12.
 19. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков: Харьков. гос. политех. ун-т, 1998. – С. 173-174.
 20. Атеизм в СССР: становление и развитие / А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1986. – С. 53.

Надійшла до редколегії 11.04.2003 р.